

Bulliet, Richard W., The Camel and the Wheel, Columbia University Press, New York, 1990. XXIII+327 ss.

*Doç.Dr.Ahmet Turan YÜKSEL**

The Camel and the Wheel (Deve ve Tekerlek) isimli eser İngilizce olup Apologia (1-6), Deve ve Tekerlek (7-27), Deve Evcilleştirmenin Menşei (28-56), Deve Evcilleştirmenin Yayılması ve Buhur (Günlük) Ticareti (57-86), Kuzey Arabistan Semeri ve Arapların Yükselişi (87-110), Kuzey Afrika'da Deve (111-140), İran: Bir Yoksa İki Hörgüç Mü? (141-175), Çekici Bir Hayvan Olarak Deve (176-215), Tekerleklerin Bulunmadığı Bir Toplum (216-236), Develer Bu Kadar Güzel Bir Fikir İse ... (237-258), Tekerleğin Dönüşü ve Devenin Geleceği (259-268), Kaynaklar Üzerine (271-277), Notlar (279-321) ve İndeks (323-327)'den ibarettir.

İlk defa 1975'de bu çalışmasını yayınladığını ve geçen on beş yıllık sürede ilim adamlarınca büyük ilgiyle karşılandığını ifade eden yazar (s. VII), deve ve tekerleğin genelde insanlık tarihinde ve devenin özellikle Orta Doğu ve Kuzey Afrika'nın tarihinde önemli rol oynadığını ifade etmektedir. (s. 1) Kendisinin gerçek niyetinin de devenin tarih boyunca insan toplumu ile nasıl bu derece uyum sağladığını mümkün olduğunca tam ve öz olarak ortaya koymak olduğunu belirtmiştir. (s. 3-4)

Yazara göre tekerleğin icadı ve gelişimi konusunda oldukça geniş çalışmalar yapılmıştır. Ancak devenin ilk defa nerede ve ne zaman evcilleştirildiği ve yine ne zaman ve kimin tarafından ilk defa Kuzey Afrika'ya tanıtıldığı konularında çeşitli spekülasyonlar söz konusudur. (s. 8-9) Yazara göre M.Ö.3000 yıllarında deve Afrika'da hemen hemen yok olmuştu ve muhtemelen Orta Doğu

* Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

ve Orta Asya'da vahşi bir hayvan olarak çok yaygın değildi. (s. 34) Ve yine ona göre devenin evcilleştirme süreci ilk defa M.Ö.3000-2500 yılları arasında başlamıştır. (s. 56)

Güney Arabistan'da devenin evcilleştirme sürecinin ilk safhaları, doğal olarak bu uygulamanın geniş bir şekilde söz konusu bölgede tatbik edildiğini ortaya koymamaktadır. Nitekim Tibet sığırı, Tibet'in dağlık bölgeleri dışında evcil bir hayvan olarak kullanılmamıştır. Zira diğer bölgelerdeki türleriyle yarışacak bir özellikte değildir. Bu sebeple devenin de yüzyıllarca sadece Somali ve yakınlarındaki Socotra bölgelerini içine alacak şekilde Güney Arabistan'a has bir evcil hayvan şeklinde kalması şaşırtıcı olmamalıdır. Zira bu iki bölge deniz yoluyla gerçekleşen buhur, tüsü ticareti ile entegre olmuştu. Buna göre açıkça görülmektedir ki, deve Orta, Kuzey Arabistan, Suriye ve Güney Arabistan çöllerinde ekonomik olarak faydalanmaya elverişli bir durumdaydı. (s. 57) Bu çerçevede yazara göre deve M.Ö.2500-1400 yılları arasında Suriye bölgesinde çok az sayıda bulunmaktaydı ve Irak-Suriye ticaret yolu güzergahındaki ekonomik hayatta küçük bir rol oynamıştır. (s. 64-65) Diğer taraftan buhur, Mısır'da M.Ö.4000 yıllarının ortalarında kullanılmaktaydı. (s. 65) Aynı şekilde en çok Mısır ve Irak'ta tüketilmekteydi. Ancak muhtemelen M.Ö.3000 yıllarıyla birlikte buhur Arabistan kıyılarına ulaşmıştır. (s. 66)

Tarihte ilk defa deve yetiştiren Güney Arabistan, Socotra ve Afrikalı toplumlar, deveye, süt veren bir hayvan ve servet unsuru olarak değer vermekteydiler. Buna karşılık bir yük hayvanı olarak çok az kullanılıyor; binek hayvanı olarak ise hiç kullanılmıyordu. Bu durum ancak yeni ve kullanışlı eğerlerin imalıyla mümkün olabilmıştır. (s. 67-68)

Bu süreçte başlangıçta eğer yerine sadece basit örtüler kullanılırken, M.Ö.500-100 yılları arasında tam anlamıyla şekillenmiş eğerler icat edilmiş ve kullanılmaya başlanmıştır. Bu gelişme Orta Doğu'nun ekonomik, sosyal ve siyasi tarihini müspet anlamda değiştirmiştir. Bu yeni eğer değişik isimlerle bilinmekle beraber, yazar bunu Kuzey Arabistan Eğeri şeklinde isimlendirmektedir. Bu eğerle birlikte devenin insan ve yük taşıyan bir hayvan olarak kullanılması mümkün olabilmıştır. (s. 87) Yine bununla birlikte deve yetiştiren göçebe Arap kabileleri siyasal güçlerini artırdıkları gibi, zamanla yerleşik Arap kabileleri ile entegre olmuşlardır. (s. 91) Ayrıca devenin bir at gibi savaş aracı olarak kullanılması, her ne kadar ata oranla daha çok maharet gerektiriyorsa da, deveyi bu şekilde kullananların güçlenmelerini sağlamıştır. (s. 99) Hatta zamanla deve yetiştiricileri buhur ticaretini de ele geçirmişlerdir. (s. 100)

Bu noktada, büyük kervan şehirlerinin sonuncusu olan Mekke, Arabistan'daki kaos ortamını ortadan kaldıran ve Arapların tarihi rolünü kalıcı olarak değiştiren şehirdir. Zira Mekke, Arabistan'ın Kızıl Deniz sahiline paralel ve buhuru üreten güney bölgeleri ile buhuru tüketen kuzey bölgelerinin ortasında yer almaktadır. Bu sebeple de, aslında burada ciddi anlamda bir üretim söz konusu olmamasına rağmen Mekke, büyük bir ticaret merkezi olarak gelişmiştir. Bunda 500 yıllarında Mekke'nin idaresini ele geçiren Kureyş kabilesinin de rolü olmuştur. (s. 105) Zira Kureyş kabilesinin Mekke'de hakimiyeti ele geçirmesinden sonra civardaki deve yetiştiren kabileler de onların hakimiyeti altına alınmıştır. Bu şekilde onların ticari kapasiteleri de ele geçirilmiştir. (s. 106) Bütün bu gelişmeler dolaylı olarak 500 yıllık bir değişimden sonra Orta Doğu'da tekerleğin kalkmasına yol açmıştır. (s. 110)

Yazara göre Arapların güçlenerek her açıdan yükselmeleri, dolaylı olarak tekerleğin ortadan kalkmasına yol açmışsa, bu durumda Arapların yaşadığı diğer bölgelerde de, örneğin Kuzey Afrika ve İran'da, aynı durum söz konusu olmuştur. Ancak bu durum müslümanların bu bölgeleri ele geçirmelerinden önce gerçekleşmiştir. (s. 111) Zira müslümanlardan önce Bizans hakimiyetinde olan Kuzey Afrika'da deve kullanım teknolojisi, kendine has bir şekilde mevcuttu. Bu noktada Mısır veya Suriye'den, hatta Berberilerden etkilenmemişlerdir. Ancak Kuzey Arabistan eğerini Mısırlılardan veya Berberilerden almışlardır. Bu arada Kuzey Afrika'da deve, diğer bölgelerden farklı olarak, özellikle tarla sürme ve arabaları çekmede kullanılmaktaydı. (s. 136-137)

Yazara göre şu ana kadar söz konusu edilen bölgelerde tek hörgüçlü develerin bulunmasına karşılık, iki hörgüçlü deve daha çok İran bölgesinde görülmektedir. (s. 141) Arkeolojik verilere göre iki hörgüçlü deve ilk defa, günümüzde İran ile Türkmenistan sınırını oluşturan Horasan bölgesinde evcilleştirilmiştir. Ancak bu bölgede bu tür devenin varlığı M.Ö.3000-2500 yıllarına kadar gitmektedir. (s. 148-149) Diğer taraftan zamanla tek hörgüçlü deve çift hörgüçlü devenin yerini almıştır. (s. 161)

Devenin çekici bir hayvan olarak kullanımına gelince, yazara göre bu konu oldukça karmaşıktır. Günümüzde tek hörgüçlü develerin arabaları çekmek üzere kullanılması sınırlıdır. Daha çok, örneğin İndus vadisi ve Kuzey Hindistan'da kullanılmaktadır. İki hörgüçlü develer de, çok az da olsa Çin Halk Cumhuriyeti'nde, Kırım'dan Pekin'e kadar olan bölgede geleneksel olarak kullanılmaktadır. (s. 176-177) Bu noktada yazar, develerin M.Ö.3000 yıllarındaki koşum takımlarının, günümüzde olduğu gibi mi yoksa daha farklı mı olduğu sorusuna cevap aramaktadır. (s. 177) Bu amaçla eserin 178-191. sayfaları ara-

sında değişik çizim ve resimler sunulmuştur. Buna göre başlangıçta günümüzdekinden farklı bir tarzda hayvanlar koşumlanmıştır. Bu metotların develere uygulanması da bir takım problemlere yol açmıştır. Bu noktada yazar iki hörgüçlü develerin nasıl koşumlandığını tasvir etmesinin mümkün olmadığını ifade etmiştir. (s. 180) Yazara göre günümüzdeki koşumlama biçimine ancak 1400 yıllarından sonra ulaşılabilmiştir. (s. 186) Ve Çin, Orta Asya, Hindistan, Orta Doğu ve Kuzey Afrika'da develer çekici hayvanlar olarak kullanılmıştır. (s. 190) Ayrıca Orta Doğu ve Kuzey Afrika'da, özellikle yük taşımacılığında tekerleğin yerini almıştır. (s. 213)

Yazara göre büyük medeni toplumlar belirli bir zaman diliminde nakil aracı olarak tekerleğin kullanımını tamamen terk etmiştir. Bunun ne zaman ve niçin meydana geldiğinin açıklanması, hem üzerinde çok söz etmeyi ve hem de teknik tartışmayı gerektirmektedir. (s. 216) Ancak Orta Doğu ve Kuzey Afrika'da deve oldukça önemli olduğu için, devenin tekerlekten daha önemli olduğu ve ekonomik hayatın onun üzerine kurulduğunu tasvire gerek yoktur. (s. 217) Hatta çağımızda Orta Doğu ve Kuzey Afrika toplumlarının tekerleği benimsemeye yavaş davranmaları, devenin önemi sebebiyle, her türlü Batılı geleneğe karşı mahalli karşı duruşla ilgilidir. (s. 222) Bu çerçevede Kuzey Afrika'da deve, Sahra ticaret yol güzergahında en yaygın taşıyıcı olurken, Orta Asya'da da aynı şekilde kervan ticaretine hakim olmuştur. (s. 227) Bu bağlamda müslümanlar tarafından fethedildikten sonra Endülüs'te deve, ancak üç asır sonra önem kazanmıştır. Nitekim deve yetiştiricileri Endülüs'te ilk defa 1090 yılında görülmektedir. Bu tarihten sonra kaynaklarda deveden genişçe bahsedilmeye başlanmıştır. (s. 229) Dolayısıyla bu döneme kadar Endülüs'te müslümanlar ve hristiyanlar tarafından tekerlek ve araba kullanılmıştır. (s. 230) Diğer taraftan Anadolu'da, Türkler tarafından fethedildikten sonra özellikle Kuzey Suriye'de yer alan deve yetiştiren bölgelerle ekonomik bağlantılar artmıştır. Bu sebeple de Anadolu'da deve sayısı çoğalmıştır. Nitekim XIX.yüzyıl başında Suriye ve Arabistan'dan Anadolu'ya 8000-10000 arasında deve ithal edilmiştir. I.Dünya Savaşı esnasında Anadolu'da 7000 veya 8000 deve bulunmaktaydı. (s. 232) Buna karşılık Hindistan'da, Doğu İndus'ta deve tekerleğin yerini almamıştır. Zira deve sadece arabaları çekmek için kullanılmıştır. (s. 235)

Ancak XX.yüzyılda durum tersine dönmüş ve bütün toplumlarda tekerlek devenin yerini almıştır. Bu noktada yazar, deve ve kullanımının güzel bir fikir olmasına rağmen niçin evrensel bir nitelik kazanmamıştır sorusunu sormaktadır. (s. 237) Yazara göre Batılılar deveyi askeri alanda taşımacılıkta ve genel

işlerde kullandılar. Ayrıca ondan et ve süt elde ettikleri gibi elyaf da ürettiler. Ancak plastik sektörünün gelişmesiyle, örneğin deve tüyünün kullanımı bir kenara bırakıldı. (s. 238) Avrupa'da Fransa, Almanya, Polonya ve Rusya'da deve kullanılmıştır. (s. 240-242) Güney Afrika'da Almanlar, Portekizliler ve İngilizler deveyi kullanmayı denemişler ve belirli oranda başarılı olmuşlardır. (s. 243) Aynı şekilde Avusturalya ve A.B.D. de deve kullanılmaya çalışılmıştır. Ancak 1701'de bir köle tarafından Virginia'ya getirilen iki deveden bir daha haber alınmamıştır. Diğer taraftan 1840'da Avustralya'ya getirilen ilk deve 6 sene sonra sahibini yaraladığı için öldürülmüştür. (s. 244) Kısacası Batı kendisini tekerlekli taşıtları geliştirmeye adanmıştır. Ancak bir çok durumda devenin daha üstün bir alternatif olabileceğinin farkındadır. (s. 258)

Son olarak tekerleğin dönüşü ve devenin geleceği konusunda yazar, devenin nakil vasıtası olarak kullanılmasının artık tamamen sona ermek üzere olduğunu, zira hayvan enerjisinin dünyadaki nakliyat ekonomisiyle baş edecek durumda olmadığını ifade etmektedir. (s. 259) Ve motor olmasaydı bile, Avrupalı taşımacılık ve yük arabası devenin yerini alacaktı. Zira tekerlek, emperyalizm döneminde Batı'nın ihraç ettiği kültürün ayrılmaz bir parçasıydı. Bu noktada Orta Doğu'ya yerleşen ve XI.yüzyıldan itibaren hâkim bir konuma gelen Türkler de, develerin çektiği arabalar dahil olmak üzere, etkili tekerlekli nakil araçlarını tanımaktaydılar. Hatta Osmanlı ordusunda iki ve dört tekerlekli arabalar kullanılmıştır. (s. 260) Ancak Orta Doğu ve Kuzey Afrika'da tekerlek Avrupa emperyalizmiyle hakim bir duruma gelmiştir. (s. 263) Diğer taraftan 1920'li yıllarda müslüman ülkelerinde de deve sayısının azaldığı görülmektedir. Nitekim 1947-1952 yılları arasında Türkiye'de deve sayısı %71 oranında azalmıştır. (s. 264)

Kısacası, yazara göre, daha önce ifade edildiği gibi devenin yük hayvanı olarak kullanıldığı dönem artık sona ermek üzeredir. Ancak pek çok tarihi hadise, devenin süt veren bir hayvan konumundan dünya nakliyat ekonomisinde hakim bir unsur olmasıyla bağlantılıdır. Bu noktada deve özellikle uzun mesafeli kervan ticaretinde büyük bir önem taşımaktaydı. Bu dönemin sona ermesi, devenin artık insanlar tarafından kullanılmayacağı anlamına gelmemektedir. Zira Büyük Sahra'daki yorucu ve uzun kervan yürüyüşünün uyandırdığı romantik ateş gibi deve eti üretimi de aynı ateşi tutuşturursa deve yeniden önem kazanacaktır. Dolayısıyla geçmişte deve insanlığın övünç sebebi olan tekerlek icadına karşı üstünlük sağladığı gibi, yine insanlığın hizmetinde kalacaktır. (s. 267-268)

Sonuç olarak, tarih boyunca devenin konumunu, yük taşıyan ve araba çeken bir hayvan olarak ticaret ve ekonomideki önemini ele alan; bu arada tekerleğin icadı ve özellikle nakliyat sektöründe kullanılmaya başlanmasıyla müslüman devlet ve toplumlardaki önemini yitirmesi gibi ilginç konuları ele alan eser, bu açıdan kültür ve medeniyet tarihine önemli katkılar sağlamaktadır.